

«THEY ARE NO LONGER US»: THE CIRCUMSTANCES OF THE DIVISION OF THE ROMAN EMPIRE AT THE END OF THE 4TH CENTURY AD

Abstract: In historical scholarship, the traditional view holds that the Roman Empire was divided into two separate political entities at the end of the 4th century AD. However, the circumstances surrounding this process require further investigation. The existence of multiple emperors and imperial courts was by that time not an innovation but rather an established practice. Accordingly, this article examines the situation in the Roman Empire between AD 395 and 399 through the prism of the mechanisms by which the state gradually lost its political unity. The article analyzes three principal dimensions of this process: institutional crisis, political crisis, and ideological estrangement.

The division of the Roman Empire at the end of the fourth century should be understood not as a single event but as a process. The transfer of power by Theodosius I to his sons Arcadius and Honorius in AD 395 did not in itself amount to an automatic partition of the Empire. Nevertheless, it marked the starting point of this process by triggering an institutional crisis. As the ultimate source of legitimacy for his political successors, the deceased emperor failed to ensure a stable transfer of authority despite the existence of lawful heirs. Theodosius I did not clearly express his intentions regarding the regents of his young sons, nor did he formally define their position or powers. This enabled Stilicho to manipulate the emperor's last wishes and to claim the position of guardian of both sons of Theodosius I.

The institutional crisis became the foundation of a political crisis. Stilicho's claim to exercise de facto authority over the entire Empire was categorically rejected in Constantinople. Relations between the eastern and western parts of the Roman Empire remained highly strained for several years. Stilicho's campaigns against Alaric in the Balkans in AD 395 and 397 should be interpreted primarily in the context of his pan-imperial political ambitions. In the East, these expeditions were perceived not as assistance but as military aggression, leading to Stilicho being declared *hostis publicus*. In response, the Eastern Empire supported the revolt of the African leader Gildo against the West and against Stilicho personally in AD 397-398.

The political crisis gave rise to ideological estrangement. This development is vividly illustrated by the works of Stilicho's court poet and propagandist Claudian. Although the actual conflict centered on power and resources, it could not be presented publicly in those terms. As long as Stilicho hoped to secure peaceful recognition of his authority in the East, the unity of the two halves of the Empire remained a recurring theme in Claudian's writings. Once these hopes had vanished, however, the poet turned to rhetorical attacks on the de facto rulers of the Eastern Empire: first Rufinus and later Eutropius. Ultimately, Claudian began constructing an image of the Eastern Empire as a foreign and dangerous 'Other' that, as a result of moral degeneration, had forfeited its place within Roman civilization. The East was contrasted with the West, which, within this ideological framework, was portrayed as preserving Roman traditions and virtue. This vision reached its fullest expression in *In Eutropium* (AD 399). It may therefore be concluded that the division of the Empire first took shape in people's minds as an idea before becoming a political reality, even though the Empire formally continued to be regarded as a single state.

Keywords: Roman Empire, Byzantium, North Africa, Carthage, Stilicho, Claudian, institutional crisis, legitimacy, propaganda

* Pukhovets Dmytro – Ph. D. in History, Associate Professor of Department of Ancient and Medieval History, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5201-0396>; e-mail: pukhovets@knu.ua

Дмитро Пуховець*

«Вони вже не ми»: ОБСТАВИНИ РОЗДІЛЕННЯ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ 4 СТ. ВІД Р.Х.

Анотація: В історичній науці традиційною є точка зору, згідно з якою наприкінці 4 ст. від Р.Х. Римська імперія розділилася на два державні утворення. Проте обставини цього процесу потребують додаткового вивчення. Адже існування кількох імператорів і правлячих дворів у той час було не новацією, а скоріше усталеною практикою. Саме тому *метою статті* є дослідження ситуації в Римській імперії у 395–399 рр. крізь призму механізмів фактичної втрати державою своєї цілісності. У статті аналізуються три основні форми цього процесу: інституційна криза, політична криза, ідеологічне роз'єднання.

Розділення Римської імперії наприкінці 4 ст. варто оцінювати не як одномоментну подію, а як процес. Передача влади Феодосієм I своїм синам Аркадію та Гонорію у 395 р. сама по собі ще не означала автоматичного розподілу імперії. Проте вона стала відправною точкою цього процесу, спровокувавши інституційну кризу. Покійний імператор, який був джерелом легітимності для своїх політичних спадкоємців, не забезпечив стабільного трансферу владних повноважень навіть при наявності законних нащадків. Феодосій I не заявив чітко своєї волі щодо регентів юних синів, не формалізував їхнього становища та повноважень. Це створило можливість Стилихону маніпулювати останньою волею імператора та претендувати на статус опікуна над обома синами Феодосія I.

Інституційна криза стала підґрунтям політичної кризи. Претензії Стилихона на фактичне управління всією імперією були категорично відкинута у Константинополі. Відносини між східною та західною частинами Римської імперії характеризувалися крайньою напругою протягом кількох років. Походи Стилихона на Балкани проти Аларіха 395 р. та 397 р. варто оцінювати передусім у контексті його загальноімперських політичних амбіцій. На Сході імперії вони були сприйняті не як допомога, а як збройна агресія, що призвело до проголошення Стилихона *hostis publicus*. У відповідь Схід імперії підтримав виступ африканського ватажка Гільдона проти Заходу й особисто Стилихона у 397–398 рр.

Політична криза призвела до ідеологічного роз'єднання. Це яскраво ілюструє творчість придворного поета Стилихона, його пропагандиста Клавдіана. Хоча в реальності боротьба йшла за владу та ресурси, вона не могла бути представлена публічно саме у такому вигляді. Поки Стилихон розраховував на мирне визнання своєї влади на Сході, постійним мотивом творів Клавдіана була єдність обох частин імперії. Проте, коли ці надії розвіялися, поет перейшов до риторичних випадів проти фактичних правителів Сходу імперії – спочатку Руфіна, а потім Євтропія. Зрештою, пропагандист розпочав формування образу Сходу імперії як чужого, небезпечного «Іншого», який внаслідок моральної деградації втратив свою приналежність до римської цивілізації. Схід було протиставлено Заходу, який у цій ідеологічній рамці зберігав римські традиції та доблесть. Ця позиція була повноцінно сформована у творі «Проти Євтропія» 399 р. Можна констатувати, що розділення імперії сформувалося у головах людей, на рівні ідей, перш ніж стати політичним фактом, хоча формально держава продовжувала вважатися цілісною.

Ключові слова: Римська імперія, Візантія, Північна Африка, Карфаген, Стилихон, Клавдіан, інституційна криза, легітимність влади, пропаганда

* Пуховець Дмитро Сергійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5201-0396>; e-mail: pukhovets@knu.ua

Постановка проблеми. Загальноприйнятою датою розділення Римської імперії на Західну та Східну є 395 рік. Але це твердження потребує додаткової інтерпретації та пояснень. З одного боку, може здатися, що нічого нового не відбулося. Юридично імперія продовжувала залишатися єдиною. Імператори-брати вважалися колегами, а не правителями окремих держав. Законодавство продовжувало видаватися від імені обох імператорів, або принаймні мало визнаватися обома сторонами. А наявність кількох правителів і декількох правлячих дворів було не новацією, а звичною практикою. Від часів тетрархії Діоклетіана протягом цілого століття в імперії більшість часу було саме декілька законних співправителів. Але дещо все-таки змінилося.

Чи не вперше в римській історії правлячі двори почали сприймати один одного як політичних опонентів, якщо не як ворогів. Між фактичним правителем західної частини Стилихоном і фактичними правителями східної частини Руфіном, а потім Євтропієм в період 395-399 рр. розгорілася справжня «холодна війна», якщо розуміти під цим терміном не геополітичну модель 20 ст., а стан стійкої конфронтації без прямого військового зіткнення між центрами влади. Проявом цієї ворожості стала серія політичних подій: походи Стилихона на Балкани 395 р. та 397 р., «Гільдонова війна» 398 р., вбивства Руфіна 395 р. та Євтропія 399 р. В ході гострої боротьби сторони активно застосовували пропаганду, яка намагалася очорнити не тільки політичних опонентів, а й всю іншу частину імперії загалом. Стаття присвячена дослідженню механізмів, завдяки яким Римська імперія наприкінці 4 ст. формально залишаючись єдиною, фактично розділилася на два окремих державних утворення.

Отже, *метою статті* є дослідження політичної ситуації у Римській імперії в період 395-399 рр. через призму механізмів (передусім політичних, інституційних та ідеологічних) фактичної втрати державою своєї цілісності. У статті ставиться низка дослідницьких завдань, серед яких є наступні: виявити основні причини політичної напруги у Римській імперії на період 395 р.; проаналізувати основні політичні події в контексті конфронтації між західним і східним дворами періоду 395-399 рр.; визначити зміну ідеологічної рамки опису конфлікту у найбільш яскравого пропагандиста доби Клавдіана.

Огляд джерел і літератури. Якщо аналізувати джерела, то найбільш розлогий опис досліджуваних подій представлений у п'ятій книзі праці Зосима «Нова історія». Сам автор жив наприкінці 5 – на початку 6 ст. у Візантії та був язичником в імперії, яка вже давно християнізувалася. Природно, він не був сучасником подій кінця 4 ст. і в їх описі орієнтувався на більш ранніх авторів, Євнапія із Сард та Олімпіодора Фіванського (їх праці дійшли до нас в уривках). Зосим вважається автором, дуже залежним від своїх джерел, і інформацію з них він приводив, очевидно, достатньо близько до оригіналу. При цьому, не завжди йому можна повністю довіряти. Так, Зосим описує дії Аларіха на Балканах і кампанії проти нього Стилихона як одну подію¹, хоча вони явно були розділені у часі.

Деякі важливі свідчення приводить у своїй «Хроніці» сучасник Зосима Марцеллін Коміт. Унікальна інформація, особливо щодо виступу Гільдона, міститься у праці «Історія проти язичників» сучасника подій Павла Орозія (автора кінця 4 – початку 5 ст.). Певною мірою політична історія досліджуваного періоду описується у «Церковних історіях» авторів другої половини 4 – початку 5 ст.: Філосторгія, Созомена, Сократа Схоластика.

¹ Zosim. V.6.

Безпосереднім сучасником подій був придворний поет Стиліхона Клавдіан. Цінність його як джерела полягає у тому, що він був фактичним пропагандистом володаря західної частини імперії. Творчість Клавдіана показує зміни в обґрунтуванні дій Стиліхона в цей період і зміни у відношенні до східної частини Римської імперії загалом. Два основні жанри, які використовував придворний поет – це похвальна промова, панегірик (у статті використані панегірики, присвячені третьому та четвертому консульствам Гонорія та консульству Стиліхона), та її протилежність – викривальна промова, інвектива (дві славнозвісні інвективи Клавдіана присвячені ворогам Стиліхона – Руфіну та Євтропію). Також у статті використана поема автора під назвою «Гільдонова війна».

Потрібно наголосити, що Клавдіан писав не історичні, а літературні твори, які мали певні канони. Відповідно до цих канонів він не зобов'язаний був приводити тільки правду, його аудиторія і не очікувала від нього цього. Як зазначає найбільший дослідник Клавдіана Ал. Кемерон, автор інвективи не був зв'язаний такими ж стандартами достовірності, що й історик². У той же час не слід впадати у крайнощі та повністю відмовляти Клавдіану у правдивості. Історичні факти у його творах є, але відділення їх від художніх прийомів може бути непростим завданням для сучасного історика.

Характеризуючи історіографію дослідження варто відмітити, що найбільш яскравою політичною постаттю доби є Стиліхон. Фактичному правителю західного двору присвячена монографія Й. Хьюджеса. До недоліків роботи можна зарахувати занадто сильну симпатію автора до свого героя, яка інколи змушує подавати події у вигідному для Стиліхона ключі. Наприклад, історик всерйоз приводить версію про смерть Масцезеля як результат нещасного випадку, хоча той явно був вбитий за наказом володаря Заходу³. Але, незважаючи на місцями науково-популярний виклад, праця Й. Хьюджеса є дослідженням, достойним детального ознайомлення. Постать придворного пропагандиста західного двору Клавдіана викликала великий інтерес в історіографії. Фундаментальною роботою щодо нього є праця Ал. Кемерона⁴. Вона хоч і написана у 1970 р., але досі зберігає свою актуальність. Британський дослідник, на відміну від свого вищезгаданого колеги, критично відноситься і до Клавдіана, і до Стиліхона.

Твори Клавдіана через призму зникнення єдності імперії розглядає у своїй статті П. Крістіансен⁵. Конкретні епізоди протистояння західної та східної частин Римської імперії, такі як походи Стиліхона на Балкани, Гільдонова війна, є предметом дослідження як окремих статей, так і частин монографій, присвячених цьому періоду⁶.

Варто зазначити, що досліджувані в статті події по-різному оцінюються у світовій історіографії. Це пов'язано зі станом джерельної бази. Традиційні античні історичні твори описують події дуже коротко. Клавдіан же представляє ці сюжети у пропагандистському ключі і часто по-різному інтерпретує одну й ту саму подію у різних своїх творах. Тому якщо щодо історичних фактів світова історіографія ще більш-менш сходиться у судженнях, то

² Cameron Al. *Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*. Oxford: Clarendon Press, 1970. P. 68.

³ Hughes I. *Stilicho. The Vandal Who Saved Rome*. Barnsley: Pen & Sword, 2010. P. 112.

⁴ Cameron Al. *Claudian*... 508 p.

⁵ Christiansen P. *Claudian and the East. Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1970. Bd. 19, H. 1. P. 113-120.

⁶ Напр.: Wijnendaele J. *The Career and "Revolt" of Gildo, comes et magister utriusque militiae per Africam* (c. 385-398 CE). *Latomus*. 2017. № 76 (2). P. 385-402; McEvoy M. *Child Emperor Rule in the Late Roman West, AD 367-455*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 367 p.

щодо мотивації дійових осіб часто даються прямо протилежні одна одній оцінки. Подібно до того, як астрономи об'єднують окремі зірки уявними лініями, утворюючи сузір'я, історик у даному випадку повинен зв'язувати розрізнені повідомлення джерел інтерпретаційними гіпотезами, щоб реконструювати логіку та мотивацію історичних акторів. Спробуємо дати свою інтерпретацію зазначених подій.

Виклад основного матеріалу. На початку 395 р. у Мілані помер імператор Феодосій I. До цього він об'єднав Римську імперію під своїм началом завдяки перемозі на річці Фрігід над західноримським узурпатором Євгенієм у вересні 394 р. Передача влади не мала б бути складним процесом, адже сини Феодосія вже були проголошені імператорами: Аркадій у 383 р., Гонорій у 393 р.⁷ Але ситуацію ускладнювало те, що нащадки були ще юними (Аркадію на той час було 18 років, а Гонорію – 10) і самостійно правити не могли⁸. Ще відправляючись на Захід для боротьби з Євгенієм, Феодосій залишив в якості фактичного регента та правителя східної частини Римської імперії галла за походженням на ім'я Руфін. Останній з 388 р. займав посаду *magister officiorum*, а в 392 р. був проголошений консулом, що все ще було великою відзнакою. У тому ж році Руфін став префектом преторія Сходу, зайнявши одну з найважливіших цивільних посад в системі управління. Досягши цього рівня, він почав боротьбу проти своїх політичних опонентів: домігся відправлення у заслання попереднього префекта преторія Сходу Татіана та страти його сина Прокла, який займав посаду префекта Константинополя⁹. Також у нього виник гострий конфлікт з військовою верхівкою Сходу – Тимасієм і Промотом. Останній навіть вдарив Руфіна рукою по обличчю. Префект домігся у Феодосія відправки Промота з Константинополя у Фракію, де той невдовзі був вбитий у сутичці з варварами. Джерела звинувачують в організації вбивства самого Руфіна¹⁰, хоча не до кінця зрозуміло, наскільки ця інформація достовірна.

Після перемоги над Євгенієм Феодосій I викликав до Мілану свого молодшого сина Гонорія¹¹, якого планував залишити правити у західній частині імперії, щоб самому повернутися до Константинополя. В якості фактичного регента Гонорія планувався Стиліхон, вандал за походженням. Але його варварське коріння не має вводити в оману. Стиліхон належав до римської еліти (можливо, по лінії матері), отримав класичну освіту, служив в елітних військових з'єднаннях, що було традиційним початком кар'єри для людини його кола¹². Радикально його життя змінилося у 384 р., коли він одружився на Серені, племінниці імператора Феодосія. Шлюб не був логічний з точки зору розрахунку, Стиліхон не був рівний нареченій у політичному сенсі. Тому весілля можна пояснити тільки коханням і бажанням Серени одружитися саме на цьому чоловікові. Після цього, перебуваючи у статусі родича імператора, нащадок варвара міг сподіватися на стрімке кар'єрне зростання. У 385 р. він став *comes domesticorum* – командувачем палацової

⁷ The Cambridge Ancient History / Ed. by Av. Cameron, P. Garnsey. In 14 vols. Vol. 13: The Late Empire, A.D. 337-425. New York: Cambridge University Press, 2008. P. 113.

⁸ McEvoy M. Child Emperor Rule... P. 141-142.

⁹ Zosim. IV.52; див. також: Liebeschuetz J. Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom. Oxford: Clarendon Press, 1990. P. 89.

¹⁰ Zosim. IV.52.

¹¹ Philost. H.E. XI.2; Socr. H.E. V.26; Marcell. Chron. 395.

¹² Hughes I. Stilicho... P. 14.

охорони. А з 393 р. зайняв посаду *magister utriusque militiae*, можливо, замістивши Промота, вбитого незадовго до цього. Всього таких магістрів було п'ятеро в системі управління Феодосія на той час, це була найвища військова посада імперії. Стиліхон брав участь у битві на річці Фрігід, але його роль ніяк не описана у джерелах.

Феодосій I не встиг повернутися до Константинополя. Як вже зазначалося, він раптово захворів і помер. Після смерті імператора трапилося неочікуване: Стиліхон заявив, що на смертному одрі державець у розмові один-на-один передав йому опіку не тільки над Гонорієм, але й над Аркадієм¹³. Тобто, фактично *magister utriusque militiae* висунув претензії на управління всією імперією¹⁴. Західний двір був змушений визнати законність претензій Стиліхона: Клавдіан постійно апелює до цієї розмови з Феодосієм як джерела легітимності влади Стиліхона¹⁵. В той же час у східній частині імперії претензії Стиліхона на управління нею були категорично відкинуті. У нас немає жодної можливості встановити, чи говорив військовий магістр правду. Загалом, краще зосередитись не на встановленні істинності цих тверджень, а на тому, як він їх використав у своїй політиці.

Хочеться звернути увагу на ще один момент: на роль Феодосія у смуті, що відбуватиметься далі. Автори монографії про цього імператора стверджують, що йому просто «не пощастило з синами», які виявилися нерозумними та малодушними¹⁶. Але на нашу думку, трансфер влади був ним здійснений невдало. Будучи носієм легітимності для своїх політичних спадкоємців, він чітко не доніс свою волю щодо регентства. Ця воля не тільки не була записана в юридичному акті (про нього не згадує жодне з джерел)¹⁷, а й не була чітко артикульована найближчому колу. Це і дало можливість Стиліхону маніпулювати останньою волею померлого імператора. Крім того, регентство ніяк офіційно не було визначено. Хоча ми використовуємо цей термін, офіційно такого титулу не існувало¹⁸. Руфін правив східною частиною імперії в якості префекта преторія Сходу, Стиліхон правив західною частиною в якості військового магістра. Також він активно використовував у своїй пропаганді титул «*parens principum*». Цей термін означає радше не опікуна у сучасному сенсі, а скоріше старшого члена родини Феодосія I, куди входили імператори Аркадій і Гонорій¹⁹. Чому померлий імператор вчинив так? Можливо, він зробив це свідомо, боячись узурпації та не бажаючи давати регентам чітко визначену позицію і повноваження. Можливо, він не встиг це зробити через швидкоплинну смертельну хворобу. Але така позиція Феодосія I спровокувала певну інституційну кризу. Адже і Руфін, і Стиліхон тепер мали значно більше повноважень, ніж належало їм за формальним титулом. Ситуація для імперії виявилася дуже невизначеною навіть за наявності легітимних імператорів: посмертна воля носія легітимності щодо регентства була джерелом маніпуляцій, регентство не було законодавчо оформлене, повноваження фактичних регентів виходили за межі займаних ними посад.

¹³ Zosim. V.4.3; Olymp. 2.

¹⁴ Див.: Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи. В 7 т. Т. 3. Москва: Терра, 2008. С. 346.

¹⁵ Напр.: Claud. III Cons. 152-153.

¹⁶ Williams S., Friell G. Theodosius. The Empire at bay. London: B.T. Batsford Ltd, 1994. P. 139.

¹⁷ Див.: Cameron A.L., Long J. Barbarians and Politics at the Court of Arcadius. Oxford: University of California Press, 1993. P. 3.

¹⁸ McEvoy M. Child Emperor Rule... P. 143.

¹⁹ Hughes I. Stilicho... P. 30; The Cambridge Ancient History... P. 113.

Все було готове до вибуху, потрібно було тільки запалити гніт. Це зробив ватажок вестготів на ім'я Аларіх. Він був одним з командувачів готськими федератами у битві на річці Фрігід, хоча і не грав ключової ролі – серед основних командувачів варварів Зосим називає Гайну, Саула і Бакурія²⁰. Після перемоги Аларіх не отримав високої військової римської посади, на яку сподівався, а частину готів на чолі з Аларіхом Феодосій I відпустив назад на Схід. Утримувати їх в Італії було витратно, крім того вестготів непокоїла ситуація у діоцезі Фракія, частина якого була їм виділена для розселення – туди робили набіги з-за Дунаю племена гунів²¹. Вестготи залишились незадоволені недостатньою, з їхньої точки зору, нагородою за участь у битві, в якій вони понесли важкі втрати. Після смерті Феодосія I вони вирішили, що договір з померлим імператором втратив силу, і пішли брати в облогу Константинополь у 395 р.

Коли армія Аларіха підійшла до Константинополя, більшість боєздатних частин армії Сходу імперії все ще знаходилась на Заході в результаті кампанії Феодосія I. Картину подальших подій малює нам Клавдіан у другій книзі «Проти Руфіна»²². Про те, щоб дати готам військову відповідь, не могло бути і мови, вони розграбували передмістя столиці. Руфін особисто виїхав з Константинополя для перемовин з бунтівним варваром. Від результатів перемовин могло залежати не тільки його політичне майбутнє, а й життя. Клавдіан стверджує, що галл надягнув на себе навіть готський одяг²³, що є риторичною стрілою у бік опонента Стилихона. Але те, що готи відійшли від Константинополя після перемовин, говорить про те, що Руфін та Аларіх домовилися.

Про результати домовленостей джерела чітко не повідомляють, але ми можемо спробувати реконструювати їх. Тут явно не обійшлося без фінансової виплати та постачання продовольства. Але ключові вимоги Аларіха лежали у сфері надання йому високої римської військової посади та нового безпечного місця для розселення його людей. Щодо першої частини, то ми знаємо, що пізніше готу була надана посада *magister militum* Іллірика. В історіографії існує думка, що вона могла бути надана вже у 395 р. Але це важко собі уявити. Якщо б Руфін надав бунтівному ватажку найвищу військову посаду імперії, то опозиція до нього сприйняла б це як «капітуляцію» перед бунтівним варваром. І про це точно би згадав Клавдіан у своїх віршах. Тому скоріше, військова посада Аларіху була тільки обіцяна. Щодо нових територій для розселення, то так само навряд чи справа дійшла до записаного акту. Скоріше, Руфін на словах дозволив розселення на певних територіях, обіцяючи не чинити цьому ніякого спротиву. Які це були території? Марцеллін Коміт пише, що «Руфін... спонукав готського короля Аларіха загрожувати державі, таємно пославши йому гроші і направивши його до Греції»²⁴. Але ці слова скоріше є відображенням подій, що сталися далі, ніж домовленостей між двома політиками. На нашу думку, скоріше Руфін пообіцяв ватажку варварів префектуру Іллірик.

Префектура Іллірик стала ще одним яблуком розбрату між східною та західною частинами імперії. Протягом довгого часу вона перебувала під контролем Заходу, але за часів

²⁰ Zosim. IV.57.2-3.

²¹ Soz. H.E. VIII.25; див. також: *Liebeschuetz J. Barbarians and Bishops...* P. 55.

²² Claud. In Ruf. II.50-100.

²³ Claud. In Ruf. II.78-81.

²⁴ Marcell. Chron. 395.

Феодосія I була передана Сходу для кращого захисту від варварів. Коли Стиліхон прийшов до влади, він заявив претензії Заходу на контроль над Ілліриком, мотивуючи це посмертною волею Феодосія I. Справа в тому, що Іллірик мав для Заходу непропорційно більше значення, ніж для Сходу. На цій території на схід від Італії знаходились так звані Юлійські Альпи через гірські перевали яких було зручно організовувати оборону Італії від нападів варварів як з-за Дунаю, так і з середини імперії²⁵. Ал. Кемерон висловлює думку, що Стиліхон на 395 р. ще не претендував на Іллірик²⁶, але подальші події переконують у протилежному.

Віддати готам віддалений від Константинополя Іллірик, у той же час завдяки варварам не допустити його захоплення Стиліхоном – це було логічним кроком для Руфіна. Аларіх залишився задоволений наданими йому обіцянками Руфіна, зняв облогу Константинополя та відправився у напрямку обіцяних йому територій, тобто Іллірику. Дізнавшись про перемовини між Руфіном та Аларіхом, про рух готів на Захід Стиліхон вирішив ступити зі своєю армією на територію східної частини Римської імперії. Мотивація кампанії Стиліхона 395 р. теж дебатється в історичній науці. Не надто переконливими виглядають думки Й. Хьюджеса про те, що кампанія була організована для підняття бойового духу західної армії, яка зазнала кількох поразок від східної у ході попередніх громадянських війн²⁷. Політик, який щойно прийшов до влади, і ще при ній не закріпився, явно не буде організовувати кампанії для «підняття бойового духу». На нашу думку, в ході кампанії Стиліхон прагнув вирішити тактичне та стратегічне завдання. Тактичне завдання полягало в тому, щоб не дати готам влаштуватися в Іллірику. Стратегічною метою було встановлення контролю над всією імперією. На той час Стиліхон навряд чи був готовий військами штурмувати Константинополь. Але, можна припустити, що його уява малювала образ себе як переможного полководця, який розбив Аларіха та підійшов до Константинополя. І в такій ситуації народної любові та військового тиску східна еліта просто не змогла б не визнати його претензій на владу.

Але похід Стиліхона склався неоднозначно. Аларіх, дізнавшись про наближення армії із Заходу, повернув до Північної Греції, до Фессалії, де Стиліхону вдалося оточити готів. Але на якийсь момент опоненти завмирають у нерішучості. Вирішальної битви так і не відбувається. Якщо б вона відбулася, то Клавдіан описав би її як блискучу «перемогу» незважаючи на її реальний підсумок. Але він зберігає мовчання з цього приводу. Основна причина зволікання Стиліхона, на нашу думку, виглядала наступною. Він відправився в похід на чолі об'єднаної армії західної та східної частин імперії, остання все ще залишалася на Заході після кампанії Феодосія I. Очевидно, вандальський полководець недооцінив протиріччя між західними та східними підрозділами, які ще недавно воювали один проти одного у громадянській війні. А в ході кампанії проти Алахіра вони проявилися наглядно²⁸. І кидати в бій роз'єднане військо, в якому до того ж було багато готів, Стиліхон просто не наважився. Клавдіан спеціально підкреслює, що конфлікту в армії Стиліхона не було: «Дух був єдиний у всіх, а серця забули нещодавні страждання. Переможені не мали ненависті, а переможці – пихи»²⁹. Але якщо його не було, то навіщо взагалі про це писати? Ці слова

²⁵ Hughes I. Stilicho... P. 88.

²⁶ Cameron Al. Claudian... P. 60.

²⁷ Hughes I. Stilicho... P. 81.

²⁸ Williams S., Friell G. Theodosius... P. 146.

²⁹ Claud. In Ruf. II.115-116.

придворного підлесника навпаки підтверджують, що конфлікт був, і про нього гарно знали при дворі.

Ще один аспект, який ми маємо пам'ятати, полягає у тому, що Стиліхон воював не проти зовнішніх варварів-завойовників, а проти хоч і бунтівного, варварського, але римського воєначальника, який знаходився на службі імперії. Так само і Аларіх бунтував не проти імперії загалом, а задля виконання своїх вимог. І двом, хоча б формально, римським арміям не дуже хотілося нищити одна одну без крайньої потреби. Вихід з патової ситуації надало посольство з Константинополя. Аркадій за наполяганням Руфіна наказав Стиліхону залишити східну частину імперії³⁰. Невиконання прямого наказу діючого імператора зашкодило б позиціям військового магістра у тому числі на Заході, де його влада ще не була міцною. Ще один факт полягав у тому, що дружина Стиліхона Серена на той час знаходилась у Константинополі, куди відправилася на похорон Феодосія I. Конфронтація між дворами ще не була такою гострою, щоб шантажувати Стиліхона цим фактом, але взяти його до уваги було треба. Полководець повернувся у свої володіння із західною армією, задовольнившись тактичною перемогою (недопуском Аларіха до Іллірика). Східну ж армію він відправив до Константинополя на чолі з готом на ім'я Гайна.

У Константинополі вдалі перемовини з Аларіхом зміцнили позиції Руфіна. Остаточо закріпити та сприяти інституалізації становища Руфіна як регента мало одруження Аркадія на його доньці Марії. Але префект преторія Сходу мав ворогів не тільки на Заході, а й у східному дворі. Один з них, препозит священної спочивальні свнух Євтропій, організував одруження Аркадія на Євдоксії³¹, яка виховувалася та проживала у будинку Промота, вбитого опонента Руфіна. Опис цієї історії у Зосима виглядає як історичний анекдот³². Але сам шлюб був ударом по Руфіну, виявом того, що імператор відмовив йому у прихильності.

На початку листопада 395 р. в Константинополі відбулося поховання тіла Феодосія I, а наприкінці того ж місяця до столиці підійшло східне військо на чолі з Гайною³³. Чиновництво знаходилось у напрузі, адже ніхто не знав з яким настроєм повернеться армія після більше ніж річного перебування на Заході. При зустрічі військових за межами міста вони раптово напали на Руфіна: «...За сигналом Гайни вони схопилися, оточили Руфіна і вразили його своїми мечами»³⁴. Античні автори описують масову радість населення через вбивство всесильного префекта преторія³⁵. Варто відмітити, що Марцеллін Коміт вважає смерть Руфіна наслідком його перемовин з Аларіхом³⁶. Але у контексті нашої теми важливіше, що джерела називають Стиліхона організатором вбивства Руфіна, про це пише, зокрема, Зосим³⁷.

Клавдіан також пише про роль Стиліхона у цих подіях. Причому у більш ранньому творі поет стверджує, що солдати вбили галла без прямої вказівки вандала, а через «вірність» до нього: «Ти навіки наш вождь, Стиліхон, і нашу вірність навіть у відсутності пізнаєш. Давно

³⁰ Liebeschuetz J. Barbarians and Bishops... P. 92.

³¹ Philost. H.E. XI.6; див. також: Williams S., Friell G. Theodosius... P. 147.

³² Zosim. V.3.

³³ Socr. H.E. VI.1.

³⁴ Zosim. V.7.5.

³⁵ Philost. H.E. XI.6.

³⁶ Marcell. Chron. 395.

³⁷ Zosim. V.7.4.

тобі належна жертва буде дана...»³⁸. Пізніше Клавдіан повідомляє про безпосередню участь Стилїхона у змові: «І Руфіна, що тобі, зізнайся, був страшним, він повалив...»³⁹.

Чи є ці твердження достовірними? Володарю Заходу було вигідно виглядати організатором змови. Це представляло його всесильним лідером, здатним розправлятися зі своїми політичними ворогами. А Руфін в уявленні Стилїхона і був таким політичним ворогом, який сприймався як основний ініціатор невизнання зазіхань вандала на управління східною частиною імперії. Але не будемо забувати, що Руфін мав гострий конфлікт зі східною військовою верхівкою⁴⁰. Гайна у подальшому показав себе амбітним і самостійним політичним гравцем. Тому, на нашу думку, якщо домовленість між Стилїхоном і Гайною й була, то все одно, вбиваючи Руфіна, Гайна діяв, у першу чергу, зі своїх інтересів, а не просто виступав агентом Стилїхона. Але у моменті вбивство префекта преторія виглядало як політична перемога володаря Заходу.

Основним же бенефіціаром вбивства галла став Євтропій, до якого перейшов статус фактичного правителя східної частини імперії⁴¹. Спочатку відносини між західним і східним двором покращились. В історіографії є популярною думка про розділення Іллірику наприкінці 395 р., або у 396 р., на дві частини між східним і західним дворами⁴². Справа в тому, що на 395 р. Іллірик належав Сходу, але за «Кодексом Феодосія» з 397 р. фіксується управління західним Ілліриком префектом преторія Феодором, а східним – префектом преторія Анатолієм⁴³. Якщо розділення Іллірику дійсно відбулося у 395/396 рр., то його можна інтерпретувати як спробу Євтропія «відкупитися» від Стилїхона. Але останній швидко зрозумів, що його зазіхання на Схід все одно не визнають, і справа тут не в Руфінові, а у системному спротиві східної еліти. Євтропій розумів, що Стилїхон від своїх зазіхань на східну частину імперії не відмовився.

У 396 р. обидві сторони займалися накопиченням сил для нової фази конфлікту. Стилїхон зробив похід на Рейнський кордон, передусім для набору рекрутів, і налагодив відносини з римським сенатом через Сіммаху – до сенату він змушений постійно звертатися через інституційну невизначеність свого становища. У Євтропія інституційна невизначеність була ще більшою: він не мав повноцінного владного титулу, займаючи лише специфічну посаду, характерну тільки для євнухів. А таких людей у римському суспільстві традиційно зневажали⁴⁴. Багато в чому препозит продовжував політику Руфіна, знаменуючи переважання цивільної влади над військовою на Сході. Євтропій продовжив розправлятися з вищими військовими чинами, вважаючи їх ненадійними та можливими союзниками Стилїхона. Жертвами Євтропія стали Тимасій та Абунданцій⁴⁵.

³⁸ Claud. In Ruf. II.275-276.

³⁹ Claud. Gild. 304-305.

⁴⁰ Liebeschuetz J. Barbarians and Bishops... P. 92.

⁴¹ Див.: Козлов А.С. Борьба между политической оппозицией и правительством Византии в 395-399 гг. *Античная древность и средние века*. 1976. № 13. С. 74.

⁴² Hughes I. Stilicho... P. 81.

⁴³ Див.: CTh. XI.14.3; CTh. XI.16.21; див. також: Liebeschuetz J. Barbarians and Bishops... P. 58.

⁴⁴ Long J. Claudian's In Eutropium, Or, How, When, and Why to Slander a Eunuch. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1996. P. 104; Hopkins K. Eunuchs in Politics in the Later Roman Empire. *The Cambridge Classical Journal*. 1963. Vol. 9. P. 78.

⁴⁵ Zosim. V.8-10; Eunap. 70-72; Soz. H.E. VIII.7.

Поки сторони накопичували сили свій хід у цій «шаховій партії» зробив Аларіх. У 396 р. він з армією пройшов Фермопіли та напав на Середню Грецію⁴⁶. Основною метою походу, очевидно, було здобуття продовольства, якого не вистачало готам. Тактика Аларіха полягала у погрозах грецьким містам штурмом, якщо вони не погодяться виділити провіант. І з багатьма містами він зумів дійти домовленості – Зосим пише, що готи утрималися від штурму Афін і Фів⁴⁷. Далі у продовження походу Аларіх зі своїми силами перейшов Істм та опинився на Пелопоннесі.

У квітні 397 р. в похід проти Аларіха виступив Стилихон, знову заходячи на територію східної частини Римської імперії. Офіційна причина походу – приборкання бунтівного варварського війська, явно не була основною. Насправді, виступ Аларіха був Стилихону вигідний доти, доки він послаблював східну частину імперії. Варто тільки згадати зловтіху Клавдіана щодо повстання Трибігільда проти східного двору, яке трапиться через кілька років⁴⁸. Скоріше, Стилихон всерйоз розмірковував цього разу про військовий похід до Константинополя. Дії проти Аларіха мали бути благовидним приводом для появи західної армії на Сході, а перемога над Аларіхом мала бути зручним містком для подальших розгортань військових дій проти столиці. На відміну від 395 р. правитель Заходу тепер використав флот для перекидання своїх сил до Греції. За допомогою цього флоту надалі їх можна було швидше перекинути і під Константинополь. Цього разу битва між Стилихоном та Аларіхом дійсно відбулася: Клавдіан описує великі втрати варварів після неї⁴⁹. Реальні результати битви були явно скромнішими, але готи опинилися оточеними на горі Фолое в Аркадії⁵⁰.

Натомість Стилихон дав Аларіху без вирішальної битви вийти з оточення та втекти до Епіру. Те, що військовий магістр дав майбутньому захоплювачу Риму двічі уникнути розгрому, породжує у сучасній науці багато теорій про домовленості двох політиків вже на той час. Наша інтерпретація подій виглядає по-іншому. Стилихон стикнувся в Греції із суто військовою проблемою. Якщо у 395 р. це були конфлікти всередині війська, то тепер це був брак дисципліни. Зосим пише, що Стилихон «дозволив своїм солдатам грабувати те, що залишили варвари»⁵¹. Звичайно, це не був наказ полководця, а приватна «ініціатива» армії. Володар Заходу зрозумів, що така армія не дає перспективи вдалої військової кампанії проти Константинополя. Якщо фінальна мета походу (встановлення влади у Константинополі) ставала недосяжною, то й розгром армії Аларіха втрачав свій сенс. Саме тому, на нашу думку, Стилихон не став ризикувати своїм військом, дозволив Аларіху піти та повернувся до своїх західних володінь. Тим більше, на той момент Стилихон вже міг знати про проблеми з Африкою, які виникли у міланського двору⁵².

У Константинополі цілком резонно дії Стилихона сприйняли не як «братню допомогу», а як військову агресію. Аркадій за наполяганням Євтропія оголосив Стилихона

⁴⁶ Zosim. V.5.7.

⁴⁷ Zosim. V.6.1-3.

⁴⁸ Нанп.: Claud. In Eutrop. II.274-278.

⁴⁹ Claud. IV Cons. 470-479.

⁵⁰ Zosim. V.7.1-2.

⁵¹ Zosim. V.7.2.

⁵² Burrell E. A Re-Examination of Why Stilicho Abandoned His Pursuit of Alaric in 397. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 2004. Bd. 53, H. 2. P. 251.

hostis publicus («суспільним ворогом»)⁵³, що позбавляло останнього будь-якого статусу на Сході, фактично ставлячи поза законом. В історіографії дебатовано думку, чи був Стиліхон проголошений *hostis publicus* під час походу на Балкани⁵⁴, чи по його завершенню⁵⁵. Але головне, що оголошення правителя Заходу «суспільним ворогом» практично не залишало йому можливості прийти до влади у Константинополі мирним шляхом.

Крім оголошення фактичного правителя Заходу *hostis publicus* Євтропій також надав титул *magister militum per Illyricum* Аларіху. Це не тільки задовольняло особисті амбіції лідера готів, а й давало його людям право розселення у частині Іллірику під владою східної частини імперії з отриманням виплат і продовольства. Те, що Євтропій не боявся розселення готів на кордоні із західною частиною імперії, означає, що він оцінював Стиліхона й Аларіха як ворогів один-до-одного, а не можливих союзників. Навпаки, готи мали зупинити гіпотетичне вторгнення Стиліхона на Схід зі сторони Північної Італії. Те, що Аларіх отримав посаду військового магістра саме в Іллірії, може свідчити, що ці території були йому обіцяні ще з 395 р. Отримавши бажане, ватажок готів заспокоївся і на декілька років зник з поля зору античних джерел. В історіографії лунає думка, що результатом подій 397 р. став розкол такої глибини, який зазвичай знаменує собою початок громадянської війни⁵⁶.

Але у цьому випадку конфлікт розвивався за іншим сценарієм. Євтропій вступив у перемовини з фактичним правителем діоцезу Африка Гільдоном, який забажав вийти з-під підпорядкування Заходу та визнати залежність від Константинополя⁵⁷. Гільдон представляв собою тип пізньоримського політика, схожий на Стиліхона. Він був сином берберського вождя Нубеля, але вже багато років знаходився на римській службі. Близько 385 р. він був призначений на посаду *comes Africae*, тобто фактично очолив діоцез Африка, який знаходився у сфері правління західної частини Римської імперії. На цій посаді він пережив узурпації Магна Максима та Євгенія, під час останньої події зберігши лояльність Константинополю⁵⁸. Донька Гільдона у столиці імперії вийшла заміж за далекого родича Феодосія I⁵⁹. Виступ Гільдона 397 р., очевидно, мав на меті забезпечити повну автономію його влади над західною частиною Північної Африки. Прийняття діоцезу Африка «під крило» східної частини імперії за умов визнання фактичного правління Гільдона давало йому сильний аргумент у боротьбі зі Стиліхоном: тоді б напад на Африку погрожував громадянською війною та сильно підіймав би ставки.

Сутність перемовин Гільдона зі східним двором по-різному оцінюється у джерелах. Павел Орозій пише, що «Гільдон... задумав приєднати Африку до східних областей імперії»⁶⁰. У Зосима написано так: «...Євтропій негайно наблизив Гільдона, начальника всієї Карфагенської Африки, й відокремивши цю провінцію з його допомогою від володінь Гонорія, приєднав до володінь Аркадія»⁶¹. Тобто, один автор пише про виголошений намір,

⁵³ Zosim. V.11.1.

⁵⁴ Williams S., Friell G. Theodosius... P. 149.

⁵⁵ Liebeschuetz J. Barbarians and Bishops... P. 97.

⁵⁶ Williams S., Friell G. Theodosius... P. 149.

⁵⁷ Губбон Э. История упадка... С. 352.

⁵⁸ Wijnendaele J. The Career and "Revolt" of Gildo... P. 388.

⁵⁹ Elm S. The Importance of Being Gorgeous. Gender and Christian Imperial Rule in Late Antiquity. Oakland: University of California Press, 2026. P. 94.

⁶⁰ Oros. VII.36.2.

⁶¹ Zosim. V.11.2.

а другий – про здійснений факт. Перемовини східного двору з Гільдоном навряд чи завершилися юридичним закріпленням його суверенітету над діоцезом Африка. Це було б занадто скандально, навіть в умовах конфронтації східного та західного дворів. Але якісь обіцянки, підтримка африканському ватажку були надані. Гільдон почав скорочувати постачання зерна до Італії й очікувати реакції від Стилїхона. Тригером подій 397 р. став конфлікт африканського ватажка з братом на ім'я Масцезель. Між братами виникла настільки гостра суперечка, що Гільдон захотів стратити свого родича. Це зробити не вдалося, адже Масцезель втік до Італії. Його синам пощастило менше – вони були вбиті Гільдоном⁶². Правитель діоцезу Африка почав вимагати від Стилїхона видати свого брата. Але вандал не тільки не видав Масцезеля, а й наблизив його до себе. Гільдон це сприйняв як втручання у справи Африки і підтримку свого політичного ворога (конфлікт братів явно носив політичний характер).

Стилїхон не став намагатися погасити конфлікт з Гільдоном. Навпаки, він переконував римський сенат оголосити того *hostis publicus*, що унеможливлювало подальші перемовини. Гільдон пішов на подальшу ескалацію конфлікту і пізньої осені повністю призупинив постачання африканського зерна в Італію. Треба сказати, місто Рим повністю залежало від цих поставок. Їх затримка навіть на короткий строк загрожувала голодом і бунтами⁶³. Це було справжнім перетином «червоних ліній» у відносинах Африки та Італії. Навіть під час узурпації Євгенія, підпорядковуючись владі Константинополя, Гільдон все одно не зупиняв постачання зерна до Італії. Замістити його у довгостроковій перспективі просто не було чим. Клавдіан хвалиться, що Стилїхон організував поставки з Галлії та Іспанії⁶⁴, але це могло бути тільки тимчасовим рішенням. Справжніх рішень могло бути тільки три: 1) Військова кампанія до Африки для усунення Гільдона; 2) Виконання Стилїхоном вимог Гільдона; 3) Соціально-політична криза в Італії, яка б завершилася втратою Стилїхоном влади. Дослідник Дж. Вейнендале вважає виступ Гільдона спробою «удару» персонально по Стилїхону⁶⁵. Можливо у зазіханнях вандала на загальноімперську владу Гільдон бачив загрозу і для свого правління.

З можливих варіантів виходу із ситуації Стилїхон обрав військовий шлях, що, на нашу думку, було не до кінця очікувано Гільдоном – той явно думав, що вандал шукатиме компроміс. Клавдіан, пояснюючи, чому Стилїхон особисто не очолив кампанії до Африки, говорить наступне: у Гільдона завжди залишалася можливість відступити у внутрішні райони і нав'язати партизанську війну⁶⁶. В цьому випадку придворному поетові можна повірити. Це розтягнуло б військові дії на місяці або роки, яких у Італії не було – потрібно було повернути постачання африканського зерна швидко. Але Стилїхон знайшов прекрасний вихід з дуже складної політичної ситуації. Він призначив керівником африканської експедиції Масцезеля. Гострий конфлікт між братами не давав можливості їм об'єднатися. У той же час Масцезель, будучи відомою постаттю в Африці, міг розраховувати на те, що частина місцевих підрозділів перейде на його сторону.

⁶² Oros. VII.36.4; Marcell. Chron. 398; Claud. Gild. 393-395.

⁶³ Cameron Al. Claudian... P. 93.

⁶⁴ Claud. Stil. III. 91-93; див. також: Cameron Al. Claudian... P. 119.

⁶⁵ Wijnendaele J. The Career and "Revolt" of Gildo... P. 398.

⁶⁶ Claud. Stil. I. 335-339.

Експедиція морем вирушила з Пізи у лютому 398 р., коли плавання морем ще було небезпечним, що підкреслює терміновість кампанії. Клавдіан перераховує військові підрозділи під командуванням Масцезеля, і це в основному елітні палацові частини⁶⁷. При цьому армія не була великою: джерела називають цифру 5 000 воїнів проти 70 000 під командуванням Гільдона⁶⁸. Деталі кампанії відомі нам дуже погано. Пропливши уздовж Корсики та Сардинії Масцезель висадився недалеко від Карфагену. Частина африканських підрозділів перейшла на його бік. Після чого Масцезель розбив брата у вирішальній битві біля річки Ардаліо між містами Тевест та Аммереда⁶⁹. Гільдон намагався втекти, а після невдачі за однією версією вкоротив собі віку⁷⁰, а за іншою був задушений⁷¹. Швидка поразка Гільдона свідчить про те, що еліта діоцезу Африка не бачила вигоди у його виступі для себе і зрадила його за першої нагоди. Чому східний двір не допоміг Гільдону? По-перше, кампанія виявилася надто блискавичною, щоб на неї зреагувати. По-друге, у Константинополі не було резервних військових сил, адже у 398 р. Євтропій планував кампанію проти гунів. І найголовніше: одна справа – використовувати Гільдона як свого агента для послаблення Стилихона, а інша – розпочинати заради нього громадянську війну. До останнього в Константинополі явно були не готові.

Повернувшись до Італії, Масцезель став дуже популярною постаттю. Стилихону це не подобалося, за словами Зосима, він «засдрив його успіхам»⁷². Крім того африканець приєднався до християнської партії при дворі, яка критикувала фактичного правителя Заходу за наближення до себе язичників, таких як Клавдіан⁷³. Зрештою, на очах Стилихона Масцезеля було вбито, кинуте у річку⁷⁴. Цікаво, що Клавдіан закінчив свою «Гільдонову війну» на моменті наближення сил західного двору до Африки⁷⁵. Очевидно, в своїй улюбленій манері поет планував продовжити опис у другій книзі. Але описувати африканську кампанію без згадки Масцезеля було важко і після його вбивства друга книга так ніколи і не побачила світ. Виступ Гільдона на якийсь момент послабив становище Стилихона. Для його зміцнення вандал організував весілля Гонорія зі своєю донькою Марією⁷⁶. Шлюб не був щасливим і став предметом чуток та пересудів при дворі. Зосим пише, що Марія у шлюбі залишилась цнотливою⁷⁷, а Філосторгій розказує, що Стилихон домішував Гонорію засоби для безпліддя, щоб проголосити у майбутньому імператором свого сина Євхерія⁷⁸. Але після перемоги над Гільдоном Стилихон знову відчув силу свого становища. Можна сказати, що це була перемога не тільки над африканським ватажком, але й над Євтропієм.

⁶⁷ Claud. Gild. 417-423; див.: Гиббон Э. История упадка... С. 353.

⁶⁸ Oros. VII.36.6; Marcell. Chron. 398.

⁶⁹ Oros. VII.36.6-10.

⁷⁰ Zosim. V.11.4.

⁷¹ Oros. VII.36.11.

⁷² Zosim. V.11.4.

⁷³ Cameron Al. Claudian... P. 116.

⁷⁴ Zosim. V.11.4.

⁷⁵ Claud. Gild. 516-526.

⁷⁶ Elm S. The Importance of Being Gorgeous... P. 99; McEvoy M. Child Emperor Rule... P. 160-161.

⁷⁷ Zosim. V.28.4.

⁷⁸ Philost. H.E. XII.2.

У 399 р. безпосередніх бойових дій між західним і східним двором не відбувалося. Основною подією початку року стало прийняття Євтропієм консульства⁷⁹, як відзнака його успішної кампанії проти гунів попереднього року. Це викликало справжній скандал, багато істориків вважають прийняття консульства фатальною помилкою євнуха⁸⁰. Парадоксальним чином населення готово було терпіти його фактичне правління, але зайняття ним почесної, але формальної посади, яка не давала ніяких повноважень, викликало хвилю обурення. В ідеологічному сенсі конфронтація між західною та східною частинами імперії набула чи не найбільшої гостроти. У двох книгах «Проти Євтропія» Клавдіан двічі закликає Стилїхона здійснити похід для завоювання Сходу імперії⁸¹. Причому, друга книга була проголошена вже після відсторонення Євтропія від влади у результаті повстання Трибігільда, готського ватажка, у 399 р. Заклики Клавдіана говорять про те, що Стилїхон прагнув цього походу і готував до нього суспільну думку. Похід так і не відбувся, хоча повстання Трибігільда і наступне за ним повстання Гайни створювали для нього гарні передумови⁸². А з вторгненням Аларіха в Італію 401 р. Стилїхон змушений був переключитися на питання захисту підвладних територій.

Тепер розглянемо, як змінювалася риторика Клавдіана у цей період. Вона мала пояснити владні зазіхання Стилїхона та ворожість між західним і східним дворами. Поет постійно апелює до легітимності регентства вандала над обома братами-імператорами. Ця тема дебютує у 396 р., коли Клавдіан у художній формі передає останню розмову Феодосія I та Стилїхона, посмертну волю Феодосія I: «...Один ти про моїх дітей потурбуйся. Двох братів рукою своєю захисти»⁸³. Надалі до цієї тематики поет повертається регулярно⁸⁴. Стилїхон постійно зображується як вірний помічник Феодосія I за його життя і вірний виконавець його волі після смерті⁸⁵. На початковому періоді регентства, коли Стилїхон розраховував на мирне визнання своєї влади на Сході, постійним мотивом Клавдіана була єдність обох частин імперії. Поет постійно апелює до *concordia fratrum* – «братерської злагоди», спільності політики двох імператорів. Аркадій і Гонорій у Клавдіана – «однодумці-брати»⁸⁶. На початку 398 р. поет виражає «мрію», щоб брати разом прийняли консульство⁸⁷ (Аркадій і Гонорій вже були консулами удвох до цього, і ще будуть у 402 р.).

Проте амбіції Стилїхона щодо влади над Сходом залишалися нереалізованими. Клавдіан пояснював своїм слухачам це тим, що є окремі вороги, які заважають єдності імперії. Такими шкідниками виступають передусім фактичні правителі східної частини Руфін, а потім Євтропій. Галл виступає ініціатором конфлікту: «Руфін проблемам першопричина: чвари між двох половин він лише був зачинателем»⁸⁸. І тільки імперія почала наблизитися до

⁷⁹ Marcell. Chron. 399.

⁸⁰ Нап.: The Cambridge Ancient History... P. 116.

⁸¹ Див. *Dijkstra R., van Poppel S., Slootjes D.* (eds.). *East and West in the Roman Empire of the Fourth Century. An End to Unity?* Leiden: Brill, 2015. P. 153-154.

⁸² Про повстання: *Zosim. V.13-22; Eunap. 75-82; Philost. H.E. XI.8.*

⁸³ *Claud. III Cons. 152-153.*

⁸⁴ *Claud. In Ruf. II.4-6; IV Cons. 432-433; In Eutrop II.599-600; Stil. II.53-55.*

⁸⁵ Нап.: *Claud. Gild. 306-309.*

⁸⁶ *Claud. III Cons. 189.*

⁸⁷ *Claud. IV Cons. 653-654.*

⁸⁸ *Claud. In Eutrop. II.539-541.*

возз'єднання після усунення того, як з'явився його «кастрований наступник»⁸⁹, тобто Євтропій. Він плете свої інтриги, намагаючись посварити братів-імператорів: «Чому ти подвійний двір поділяєш, намагаючись шанобливих братів перетворити на ворожих?»⁹⁰. Але критика царедворців ніколи не переходить на Аркадія, він завжди відмежовується від діяльності своїх міністрів. Ще більш обережний Клавдіан у тому, щоб не зародити навіть тінь сумніву у своїх слухачів, що Аркадій може розділяти ворожість своїх фактичних регентів до Стилихона⁹¹. Гільдон у поета зображується як узурпатор, який намагається розсварити імператорів: «...Розлад за посередництва мавра між братами встав...»⁹².

З плином часу Стилихон прийшов до висновку, що єдиним шляхом встановлення влади над східною частиною імперії є пряма військова інтервенція. В реальності конфлікт йшов за володіння над територіями, ресурсами, впливом. Але подати його публіці у такому вигляді було неможливо. Тому Клавдіан починає малювати зі східної частини імперії портрет «Іншого» у дихотомії «Свій-Чужий». Придворним західним поетом формується ідеологічний наратив, в якому Схід імперії описується як вироджений, варваризований, «неримський». У той же час Захід імперії зберігає «римськість» – римські чесноти та традиції⁹³. Фраза «вони вже не ми», винесена у назву статті, не є прямою цитатою з Клавдіана. Але вона добре формулює цю ідею придворного поета: втрата єдності імперії в результаті втрати Сходом своїх моральних чеснот.

Ця ідеологічна рамка найбільш виразно сформульована в інвективі «Проти Євтропія», написаній у 399 р. Перша книга викривальної промови направлена проти самого євнуха. Визнання його консулом представляється як точка неповернення, кричущий розрив з римською політичною традицією. Сам євнух описується як людина фізично неприваблива, жорстока та жадібна: «Але лютіше на золото він розпалюється, цим лише тішачи обрубану хіть»⁹⁴. Те, що євнух виконує функції полководця, судді, зрештою консула, ганьбить в описі Клавдіана ці традиційні форми римського суспільно-політичного життя. Наприкінці першої книги до Стилихона з'являється Рома, персоніфікований алегоричний образ римської історії та традицій, з проханням завоювати Схід імперії та скинути Євтропія: «Стилихоне, навіщо зволікати з перемогою? Тобі гидко битися з ним?»⁹⁵. Таким чином, війна зі східною частиною імперії мотивується необхідністю її порятунку від морального та політичного занепаду.

Друга книга «Проти Євтропія» була оприлюднена після падіння цього всесильного царедворця. Вона направлена вже не персонально проти євнуха, а проти східної частини імперії загалом. Східна еліта представлена як збіговисько випадкових людей, частина з яких походить від колишніх рабів, частина – з бідняків: «Вони були навченими танцюристами та знали ремесло візничих»⁹⁶. Чиновники східної частини імперії загрузли в корупції, розкоші

⁸⁹ Claud. In Eutrop. II.550.

⁹⁰ Claud. In Eutrop. I.281-282.

⁹¹ Cameron Al. Claudian... P. 52.

⁹² Claud. Gild. 236-237.

⁹³ Berlincourt V., Galli Milic L., Nelis D. (eds.). Lucan and Claudian: Context and Intertext. Heidelberg: Universitätsverlag, 2016. P. 246; Christiansen P. Claudian and the East... P. 117.

⁹⁴ Claud. In Eutrop. I. 190-191.

⁹⁵ Claud. In Eutrop. I.500-501.

⁹⁶ Claud. In Eutrop. II. 341; порівн.: Eunap. 64.

та сибаритстві. Вони не здатні до політичного правління, зібравшись на нараду щодо повстання Трибігільда, вони скоро починають обговорювати циркові змагання⁹⁷. Символом деградації східної еліти для Клавдіана є не тільки Євтропій, а й його найближчі соратники: Гозій, колишній кухар⁹⁸, і Лев, попередня професія якого була пов'язана із ткацтвом. Армія Сходу, за словами Клавдіана, теж розбещена: «Ці солдати були гарні на вигляд, любили тінь міста, завжди були на іграх і прагнули сяяти в лазні, але не могли витримувати ані сонця, ані дощу»⁹⁹. Друга книга завершується тим же закликком до Стиліхона, що і перша, тепер вже від Аврори – прийти та завоювати східну частину імперії, таким чином врятувавши її: «І тепер моя єдина надія на тебе»¹⁰⁰.

Формування образу частини імперії як «Іншого» для обґрунтування необхідності ведення громадянської війни – це ключова новація часів Клавдіана та Стиліхона, не притаманна для попередньої римської традиції. Війни Феодосія I проти узурпаторів будуть менш релевантним прикладом щоб показати це, адже узурпація й виступатиме там як легітимне обґрунтування війни. Більш показовим буде приклад зіткнення двох законних імператорів, яким було протистояння Констанція II та Юліана Відступника. Пояснюючи причини конфронтації у промові «До сенату та народу Афін» 361 р. Юліан адресує звинувачення персонально Констанцію II. Причому звинувачення стосуються в основному негативного відношення до самого Юліана, а не «поганого» правління загалом: «...Хіба він не образив мене своїм гнівом, не насміявся над дурістю вірного служіння вбивці мого батька, братів і кузенів, кату нашого спільного вогнища та сім'ї?»¹⁰¹. Тобто конфлікт тут персоналізовано, про розділення і протиставлення Заходу та Сходу імперії мова не йде.

Важливе питання полягає у тому, чи відображали заклики Клавдіана настрої західної еліти того часу? Варто зазначити, що придворний поет отримав почесний ранг *tribunus et notarius*, а на Форумі Траяна за наказом римського сенату була виставлена його бронзова статуя. Зберігся напис на цій статуї, де написано, що літератор поєднував розум Вергілія та музу Гомера¹⁰². Західна еліта була безпосереднім слухачем його промов¹⁰³. Все це робить Клавдіана не просто придворним поетом чи пропагандистом, а підіймає його на рівень фактичного ідеолога західної частини імперії. Про відношення політичної еліти Константинополя до Заходу судити важче. Там не було свого Клавдіана, тобто офіційного пропагандиста-ідеолога. Найбільш значима політична промова того часу, виголошена у східній частині імперії – «Про царство» Сінезія, зосереджена на внутрішніх проблемах двору Аркадія¹⁰⁴. У контексті східної еліти ми можемо звернути увагу не на слова, а на дії. У Константинополі двічі гостро реагували на кампанії Стиліхона, вважаючи їх не дружньою допомогою, а військовою агресією, підтримували явно ворожий щодо Заходу виступ

⁹⁷ Порівн.: Grig L., Kelly G. (eds.). Two Romes. Rome and Constantinople in Late Antiquity. New York: Oxford University Press, 2012. P. 254.

⁹⁸ Див.: Cameron Al., Long J. Barbarians and Politics... P. 6.

⁹⁹ Claud. In Eutrop. II.409-411.

¹⁰⁰ Claud. In Eutrop. II. 591.

¹⁰¹ Julian. Ep. ad Ath. 281B.

¹⁰² Див.: Coombe C. Claudian the Poet. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. P. 2; Ware C. Claudian and the Roman Epic Tradition. New York: Cambridge University Press, 2012. P. 1.

¹⁰³ Grig L., Kelly G. (eds.). Two Romes... P. 242.

¹⁰⁴ Cameron Al., Long J. Barbarians and Politics... P. 9.

Гільдона. Це означає, що східна еліта також дивилася на Захід не як на частину цілого, а як на суперника, чи навіть ворога. Тільки виражала вона це не у поетичних формах, а у політичних та адміністративних кроках.

Висновки. Розділення Римської імперії наприкінці 4 ст. потрібно оцінювати не як одномоментну подію, а як процес. Ключову роль у ньому відіграв не адміністративний поділ, а ідейний та ідеологічний фактор. Сама передача влади у спадок Феодосієм I своїм синам Аркадію та Гонорію у 395 р. ще не означала автоматичного розподілу імперії. Наявність кількох імператорів і кількох правлячих дворів була нормою для імперії протягом тривалого часу. Але смерть Феодосія I стала відправною точкою кризи. Покійний імператор, носій легітимності для його політичних спадкоємців, не забезпечив стабільний трансфер владних повноважень навіть при наявності законних спадкоємців. Феодосій I не заявив чітко свою волю щодо регентів юних синів, не формалізував становище та повноваження цих регентів. Це створило можливість Стиліхону маніпулювати останньою волею імператора, створювало атмосферу невизначеності, в якій звертання до сили було лише питанням часу. Після відмови Руфіна, а потім Євтропія визнати претензії Стиліхона щодо контролю над всією імперією, відносини між східною і західною частинами характеризувалися крайньою напругою протягом кількох років.

Основні політичні події того часу (походи Стиліхона проти Аларіха 395 р. та 397 р., виступ Гільдона 397–398 рр.) варто оцінювати передусім через призму протистояння Сходу та Заходу імперії, як це і робили тогочасні правителі. Протягом цих років відбулася трансформація політичного конфлікту у ідеологічне відчуження. Хоча в реальності боротьба йшла за владу, вона не могла бути в такому вигляді заявлена публічно. Тому Клавдіан, придворний пропагандист Стиліхона, приступив до формування образу Сходу імперії як чужого, небезпечного «Іншого», який через моральну деградацію втратив свою приналежність до римської цивілізації. Схід було протиставлено Заходу, який зберігав у цій ідеологічній рамці римські традиції та доблесть. Ця позиція була повноцінно сформована у творі «Проти Євтропія» 399 р.

Риторика Клавдіана не може вважатися достатнім доказом фактичного розподілу імперії. Однак вона є дуже важливим симптомом процесу розділення: вона фіксує втрату спільної символічної мови та консенсусу між політичними елітами імперії. Схід і Захід імперії почали сприймати один одного не як частину цілого, а як опонентів, і навіть ворогів. Розділення імперії сформувалося в головах людей, на рівні ідеї, перед тим як стати політичним фактом – навіть при тому що формально імперія продовжувала вважатися цілісною. У подальшому це розділення так і не було подолане.

Заява про відсутність конфлікту інтересів. Автор заявляє, що не має жодного реального чи потенційного конфлікту інтересів (фінансового, професійного, особистого або інституційного), який би міг вплинути на результати дослідження, їх інтерпретацію та подання матеріалу в цій публікації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

The Chronicle of **Marcellinus** / A translation and commentary by Croke Brian. Leiden: Brill, 1995. 238 p.

Claudii Claudiani Carmina / Edidit John Barrie Hall. Leipzig: BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1985. 454 p.

Iuliani Imp. Opera. Lipsiae, 1696. 455 p.

- Pauli Orosii** *historiarum adversum paganos libri VII* / Ed. Caroli Zangemeister. Lipsiae, 1889. 371 p.
- Philostorgius**. *Church History* / Trans. by Philip R. Amidon. Atlanta: Society of Biblical literature, 2007. 286 p.
- Zosimus**. *New History* / Trans. and ed. by R. Ridley. Leiden: Brill, 2017. 270 p.
- Sozomen**. *The Ecclesiastical History* / Trans. by Edward Walford. London: Henry G. Bohn, 1855. 536 p.
- The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*. Princeton: Princeton University Press, 1952. 643 p.
- Олимпиодор Фивянин**. *История. Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Магистр, Менандр, Кандид Исавр, Ноннос и Феофан Византиец* / Пер. Г.С. Дестуниса. Санкт-Петербург, 1860. С. 183-216.
- Сократ Схоластик**. *Церковная история*. Москва: РОССПЭН, 1996. 368 с.
- Феодорит**. *Церковная история*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 1993. 239 с.
- Эвнапий Сардиец**. *История. Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Магистр, Менандр, Кандид Исавр, Ноннос и Феофан Византиец* / Пер. Г.С. Дестуниса. Санкт-Петербург, 1860. С. 78-175.

Література

- Berlincourt V., Galli Milic L., Nelis D.** (eds.). *Lucan and Claudian: Context and Intertext*. Heidelberg: Universitätsverlag, 2016. 322 p.
- Burrell E.** A Re-Examination of Why Stilicho Abandoned His Pursuit of Alaric in 397. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 2004. Bd. 53, H. 2. P. 251-256.
- The Cambridge Ancient History* / **Ed. by Av. Cameron, P. Garnsey**. In 14 vols. Vol. 13: *The Late Empire, A.D. 337-425*. New York: Cambridge University Press, 2008. 845 p.
- Cameron Al., Long J.** *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius*. Oxford: University of California Press, 1993. 440 p.
- Cameron Al.** *Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*. Oxford: Clarendon Press, 1970. 508 p.
- Christiansen P.** *Claudian and the East*. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1970. Bd. 19, H. 1. P. 113-120.
- Coombe C.** *Claudian the Poet*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 242 p.
- Dijkstra R., van Poppel S., Slootjes D.** (eds.). *East and West in the Roman Empire of the Fourth Century. An End to Unity?* Leiden: Brill, 2015. 183 p.
- Elm S.** *The Importance of Being Gorgeous. Gender and Christian Imperial Rule in Late Antiquity*. Oakland: University of California Press, 2026. 324 p.
- Grig L., Kelly G.** (eds.). *Two Romes. Rome and Constantinople in Late Antiquity*. New York: Oxford University Press, 2012. 465 p.
- Hopkins K.** Eunuchs in Politics in the Later Roman Empire. *The Cambridge Classical Journal*. 1963. Vol. 9. P. 62-80.
- Hughes I.** *Stilicho. The Vandal Who Saved Rome*. Barnsley: Pen & Sword, 2010. 282 p.
- Liebeschuetz J.** *Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*. Oxford: Clarendon Press, 1990. 312 p.
- Long J.** *Claudian's In Eutropium, Or, How, When, and Why to Slander a Eunuch*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1996. 290 p.
- McEvoy M.** *Child Emperor Rule in the Late Roman West, AD 367-455*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 367 p.
- Ware C.** *Claudian and the Roman Epic Tradition*. New York: Cambridge University Press, 2012. 266 p.
- Wijnendaele J.** The Career and "Revolt" of Gildo, comes et magister utriusque militiae per Africam (c. 385-398 CE). *Latomus*. 2017. № 76 (2). P. 385-402.
- Williams S., Friell G.** *Theodosius. The Empire at bay*. London: B.T. Batsford Ltd, 1994. 243 p.
- Гиббон Э.** *История упадка и разрушения Великой Римской империи*. В 7 т. Т. 3. Москва: Терра, 2008. 624 с.
- Козлов А.С.** *Борьба между политической оппозицией и правительством Византии в 395-399 гг. Античная древность и средние века*. 1976. № 13. С. 68-82.

Перше надходження – 05.08.2026
Прийнято до друку – 27.08.2026
Оприлюднено на сайті – 31.08.2026